

१२
२

अथ

१३
२

अन्यनामः —

“पुरुषसूक्तभाष्यम्”

Purusha Suktā Bhashyam.

कर्तृनामः —

?

विषयः —

वैदिकसाहित्यम्

४७

+

३०९
इति

१२
२

पुरुष सूक्त भाष्यम् १)

१२
२

स्थां प्राप्नोति। तस्मात्प्राणिनां कर्म फलमोगायजगद्वस्थास्वीकारात् नेदंतस्य वस्तुनस्तत्त्वमित्यर्थः॥ २॥ तृतीया। एतावानस्येति।
अतीतानागतवर्तमानरूपं जगद्यावदस्ति तावांस्सर्वेऽपि अस्य पुरुषस्य महिमा। स्वकीयसामर्थ्यविशेषः। ननु तस्य वास्तवं रूपं वा
स्तवस्तु पुरुषः॥ अतो महिम्नोऽपि ज्यायान्। अतिशयेनाधिकः। एतच्चोभयं स्पष्टीक्रियते। सर्वाणि भूतानि कालत्रितयवतश्चि
प्राणिजातानि। अस्य पुरुषस्य पादश्चतुर्थोऽत्रिः। अस्य पुरुषस्य अवशिष्टं। त्रिपात्स्वरूपं अमृतं। विनाशरहितं। तत् दिवि द्यौ
तनात्मके स्वप्रकारानुरूपे। व्यवतिष्ठत इति शेषः। यद्यपि। सत्यं ज्ञानं मनं तं ब्रह्मेत्याम्नातस्य परब्रह्मणः। इयताया अस्मावात्पा
दचतुष्टयं निरूपयितुमशक्यं। तथापि। जगदिदं ब्रह्मस्वरूपापेक्षया अत्यल्पमिति विवक्षितत्वात्पादोपन्यासः॥ ३॥ चतुर्थी।
त्रिपादूर्ध्व इति। योयं त्रिपात्पुरुषः। संसारस्पर्शरहितः। बहलरूपः। ऊर्ध्वः। उदैत्। अस्मादज्ञानकार्यात्संसारदूहिर्भूतः। अत्रत्यैर्गुणदोषै
रस्पृष्टः। उक्तर्षेण स्थितवान्। अस्य योयं पादो लेशः। सोयमिह मायायां पुनरभवत्। सृष्टिसंहाराभ्यां पुनः पुनरागच्छति। अस्य सर्वस्य जग
तः परमात्मलेशत्वं भगवताप्युक्तं। विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्। ततो माययानानागत्यनंतरं। विष्टब्। देवतिर्यगादिरू
पेण विविधः सन्। व्यक्रामन्। व्याप्तवान्। किं कृत्वा। साशनानशने अभि अभिलक्ष्य साशनं भोजनादिव्यवहारोपेतं चेतनं प्रा

णिप्राप्तं। अनशनं तद्विहितमचेतनं। गिरिनद्यादिकं तदुभयं यद्यथा स्यात्तथा स्वयमेव विविधो भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः॥ ४॥ पंचमी। तस्मा
द्विराकृतिः। विष्टब्। व्यक्रामदिति यदुक्तं तदेवात्र प्रपंच्यते तस्मात्पुरुषात् विराट् ब्रह्मा उदैहो जातः उत्पन्नः विविधं राजते वस्तुनीति
विराट् विराजः। अधिविराट् देहस्योपरितनमेव देहमधिकरणं कृत्वा पुरुषस्तदेहाभिमानिकश्चिदेहं ब्रह्मा उदैहो जातः सृष्ट्वा तत्र जीवरूपे
ण प्रविश्य ब्रह्मा उभिमानि देवतात्मा जीवो भवत्। एतच्चाथर्वणिकोत्तरतापनीये विस्पष्टमामानंति सवा एष भूतानीं द्रियाणि विराज
न् देवताः कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययैवेति। सजातो विराट् पुरुषः। अत्यरिच्यत। अतिरिक्तोऽभूत्। वि
राट् अतिरिक्तो देवतियः अतुष्यादिरूपोऽभूत्। पश्चाद्देवादि जीवभावात् ऊर्ध्वं भूमिं ससर्ज इति शेषः। अथोभूमेः सृष्टेरनंतरं तेषां जीवानां
पुरःशरीराणि ससर्ज। पूर्यते सप्तभिर्धातुभिरिति पुरःशरीराणि॥ ५॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे सप्तदशो वर्गः॥ अथ षष्ठी॥ यत्पुरुषेणेति।
यदा पूर्वोक्तक्रमेण देवताशरीरेषु उत्पन्नेषु सत्सु। देवाः उत्तरसृष्टिसिध्यर्थं बाह्यद्रव्यस्यानुत्पन्नत्वेन हविरंतरासंभवात् पुरुषस्वरूपमेव
मनसा हविषेन संकल्प्या पुरुषेण। पुरुषारव्ययाहविषा। मानसं यज्ञं। अतन्वत्। अन्वतिष्ठन्। तदानीमस्य यज्ञस्य वसतः वसतर्तुरे वाज्यं
आसीत्। अभूत् तमाज्यत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः। पूर्वपुरुषस्य हविः सामान्यरूपत्वेन संकल्प्यः। अनंतरं वसन्तादीनामाज्यादिविशे

७. सू. भाष्य २ पुरुषत्वेन संकल्प इति दृष्टव्यम् ॥ ६ ॥ सप्तमी । तं यज्ञमिति । यज्ञं यज्ञसाधनभूतं पुरुषं पशुत्वभावनया यूपे च त्वं बर्हिषिमानसो यज्ञे प्रोक्षितवतः कीदृशमिच्छाह अयतः सृष्टेः पूर्वं पुरुषं जानं पुरुषत्वेनोत्पन्नं । एतच्च प्रागेवोक्तं तस्माद्द्विराळजायत विराजो अधिपुरुष इति तेन पुरुषरूपेण पशुना देवाः अयजंत मानसयोगं निष्पादितवंत इत्यर्थः । के ते देवा इत्यत्राह साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः । प्रजापतिप्रभृतयस्तदनुकूलाः ऋषयो मंत्रद्वारा श्वसन्ति । ते सर्वे व्ययजंत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ अथाष्टमी । तस्माद्यज्ञादिति सर्वद्वतः सर्वात्मिकः पुरुषः यस्मिन् यज्ञे हूयते सोऽयं सर्वद्वतः । तादृशस्तस्मात्पूर्वोक्तात्मानसाद्यज्ञात् पृषदाज्यं दधिभिश्च माज्यं संभृतं संपादितं दधिचाज्यं चेत्येवमादिभोग्यजातं संपादितमित्यर्थः । तथा वायव्यान् वायुदेवताकान् ताल्लोकप्रसिद्धान् आरण्यान्पशुंश्चक्रे उत्पादितवान् । आरण्याः द्विरवुरादयः हरिणादयः तथा ये च ग्राम्याः गवाश्चादयः तानपि चक्रे । उत्पादितवान् । पशूनां मंतरिक्षद्वारा वायुदेवत्वत्वं यजुर्ब्राह्मणे समाम्नायते वायवस्थेत्याह वायुर्वा अंतरिक्षस्याध्यक्षः अंतरिक्षदेवताः खलु वै पशवः वायवर्चैर्नान्यरिददातीति ॥ ८ ॥ अथ नमी । तस्माद्यज्ञादिति । सर्वद्वतः तस्मात्पूर्वोक्ताद्यज्ञात् ऋचः सामानि जज्ञिरे उत्पन्नाः । तस्माद्यज्ञात् छंदांसि गायत्र्यादीनि जज्ञिरे तस्माद्यज्ञात् यजुरजायत ॥ ९ ॥ अथ दशमी । तस्मादश्चिदिति तस्मात् पूर्वोक्तात् अश्वाः अजायंत उत्पन्नाः । ये केचो भयादतः । गवाश्चाद्यतिरिक्तगर्भादयः । अश्वतराश्च । उभयादतः । उर्ध्वाधोऽपि

१२
२

श्रीमंगलमूर्त्ये नमः ॥ श्रीभवानीशंकराय नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ शुभमस्तु ॥ अथ पुरुषसूक्तमाख्यं लिख्यते ॥ सहस्रशीर्षेति षोडशं मष्टमं सूक्तं ॥ नारायणो नाम ऋषिः ॥ अंत्यात्रिष्टुप् ॥ शिष्टा अनुष्टुप् ॥ अव्यक्तमहदादिविलक्षणश्चेतनो यः पुरुषः पुरुषान्तरमित्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः स देवता ॥ तथा चानुक्रमं ॥ सहस्रशीर्षिषोडशनारायणः पौरुषमानुष्टुमंत्रिष्टुवंतं तु । ततो विनियोगः ॥ प्रथमा । सहस्रशीर्षेति । सर्वप्राणिमष्टिचूपो ब्रह्मांडदेहो विराट्कारव्यो यः पुरुषः सोऽयं सहस्रशीर्षः । सहस्रशब्दस्यापलक्षणत्वादनंतेः शिरोभिर्युक्त इत्यर्थः । यानि सर्वप्राणिनां शिरांसितानि तद्देहांतः पातित्वात्तदीयान्येवेति सहस्रशीर्षत्वं । एवं सहस्राक्षित्वं सहस्रपादत्वं च । पुरुषो भूमि ब्रह्मांडरूपा । विश्वतः सर्वतः दृत्वा परिवेष्ट्य दशांगुलपरिमितं देशं । अत्यतिष्ठत् । अतिक्रम्य व्यवस्थित इत्यर्थः ॥ १ ॥ द्वितीया । पुरुष एवेदमिति । इदं वर्तमानं जगत्सर्वं पुरुष एव । यद्देव अतीतं जगत् । यच्च भव्यं । भविष्यज्जगत् तदपि पुरुष एव । यथा स्मिन्कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेपि विराट्पुरुषस्यावयवाः । तथैवातीताः गामिनोऽपि कल्पयोर्दृष्टव्यमित्यभिप्रायः । उत अपि च । अमृतत्वस्य देवत्वस्य अयमीशानः स्वामी यद्यस्मात्कारणात् अन्नेन प्राणिनां भोग्येन निमित्तभूतेन । अतिरोहति स्वकीयां कारणावस्थां अभिक्रम्य परिदृश्यमानो जगद्व

१२
२
१२
२

रिक्षादील्लोकान् प्रजापतेनाभ्यादयोः वयवाः ॥ अकल्पयन् उत्पादितवन्तः ॥ एतदेव दर्शयति नभ्याः ॥ प्रजापतेर्नाभेरन्तरिक्षमामासीत् ॥ शीर्ष्णः
शिरसः ॥ द्यौः ॥ समवर्तत ॥ उत्पन्नाः ॥ अस्य पद्भ्यां ॥ पादाभ्यां ॥ भूमिः ॥ भूरुत्पन्ना ॥ अस्य श्रोत्रात् ॥ दिवाः उत्पन्नाः ॥ तथा ॥ लोकान् ॥ अ-
कल्पयन् इति ॥ १४ ॥ अथ पंचदशी ॥ सप्तास्यासन्निति ॥ अस्य सां कल्पिकस्य यज्ञस्य गायत्र्यादीनि सप्त छंदासि परिधयः आस-
न् ॥ ऐष्टिकस्याहवनीयस्य त्रयः परिधयः ॥ ओत्तरवेदिकास्त्रयः परिधयः ॥ आदित्यश्च सप्तमः परिधिः ॥ प्रतिनिधिरूपः ॥ अतएवास्मा-
यते ॥ न पुरस्तात्परिदध्यात् ॥ आदित्यो ह्येवोद्यन् ॥ पुरस्ताद् दक्षाः स्य पदंतीति ॥ ततरेते आदित्यसहिताः सप्त परिधयः ॥ अत्र सप्त-
छंदोरूपाः ॥ तथा समिधः त्रिः सप्तत्रिगुणितसप्तसंख्याकाः ॥ एकविंशतिः कृताः ॥ द्वादशमासाः संवत्सरः ॥ पंचर्तवस्त्रय इमे लोकाः असावा-
दित्य एकविंश इति ॥ एते पदार्था एकविंशतिद्वारुयुक्तध्वत्वेन भाविताः ॥ यद्यः पुरुषो वैराजोऽस्ति ॥ तं पुरुषं ॥ देवाः प्रजापतिप्राणैदिय-
रूपाः ॥ यज्ञं तन्वानाः ॥ मानसं यज्ञं कुर्वाणः ॥ पशुमबध्नन् ॥ विराट् पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः ॥ एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वत्र पुरुषेण हविषे-
त्कृतं ॥ १५ ॥ अथ षोडशी यज्ञेन यज्ञमयजंतेति पूर्वप्रपंचनोमर्थसंक्षिप्यान् दर्शयति देवाः प्रजापतिप्राणरूपाः यज्ञेन यथोक्ते मानसेन सं-
कल्पेन ॥ यज्ञं यथोक्तयज्ञस्वरूपं प्रजापतिं अयजन्त पूजितवन्तः ॥ तस्मात्पूजनात् ॥ तानि प्रसिद्धानि धर्माणि जगद्भूषणविकाराणां धार-

काणि प्रथमानि ॥ मुख्यानि ॥ आसन् एतावता सृष्टिप्रतिपादितसूक्तभागार्थः संगृहीतः संगृह्यते ॥ अथोपासनात्फलरूपश्चार्थः संगृह्यते ॥
यत्र यस्मिन् विराट् प्राप्तिरूपेण के ॥ पूर्वसाध्याः ॥ पुरातनाः ॥ विराड् रूपोपास्ति साधको देवाः ॥ संति ॥ तिष्ठन्ति तन्नाकं ॥ विराट् प्राप्तिरूपं स्व-
र्गं ॥ ते महिमानः ॥ तदुपासकामहात्मानः ॥ सचन्त ॥ समवयंति ॥ प्राप्नुवंति ॥ १६ ॥ ॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थोऽहो नविंशोऽवर्गः ॥ इत्य-
कृशारवोक्तं पुरुषसूक्तभाष्यं समाप्तम् ॥ ॥ श्रीसांबशांकरार्पणमस्तु ॥ श्लोके ११७३ विरोधिरुत्संवत्सरे मार्गशीर्षमासे शु-
क्लपक्षे भानुसप्तम्यामिदं पुस्तकं नृगुंदाख्यपुत्रेण आचलोपनामकापाभदेवसूक्तहस्तिलिखितं स्वपरोपकृतये च शिवम् ॥
॥ करकृतमपराधक्षंतुमर्हति सत्तः ॥ ॥ ॥ अदृष्टदोषात्मनि विभ्रमाद्वा यत्किंचिद्दूतं लिखितं मये ह ॥ तत्सर्वमा-
र्थैः परिशोधनीयं कोपन्नकुर्यात्स्वच्छुलेखनस्य ॥ ॥ १७ ॥

+

३०९
इति१२
२

पुरुषसूक्तभाष्यम्

गयोः सप्तयोर्दंतयुक्ताः संति । तेष्यजायंत । तथा तस्माद्यज्ञात् गावश्च जज्ञिरे किंच तस्माद्यज्ञात् अजावयश्च जाताः ॥ १० ॥ इत्यमस्य चतुर्थेऽष्टादशो वर्गः ॥
 ॥ एकादशी ॥ यत्पुरुषं व्यदधुरिति प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिस्मृष्टं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते । प्रजा प्रजापतेः प्राणरूपाः देवा यद्यदा पुरु-
 षं विराटरूपं व्यदधुः । संकल्पेनोत्पादितवन्तः । तदानीं कतिधा कतिभिः प्रकारैः व्यकल्पयन् । विविधं कल्पितवन्तः । सामान्यरूपः प्रश्नः । अस्य
 पुरुषस्य मुखं किमित्यादिविशेषविषयाः प्रश्नाः ॥ ११ ॥ द्वादशी ॥ ब्राह्मणोऽस्येति । इदानीं पूर्वोक्तप्रश्नानि दर्शयति यस्य प्रजापतेः ब्राह्मणः ब्राह्म-
 णत्वजातिविशिष्टः पुरुषः मुखमासीत् । मुखं वाङ्मन इत्यर्थः । यो यं राजन्यः क्षत्रियत्वजातिविशिष्टः स पुरुषः । बाहू कृतः बाहुत्वेन निष्पादितः । बा-
 हुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः । अस्य प्रजापतेः यै ऊरू तद्वैश्वः संपन्नः ऊरुभ्यामुत्पन्न इत्यर्थः । तथा पद्भ्यां शूद्रः शूद्रत्वजातिविशिष्टः पुमान् पृ-
 षोऽजायत । इयं च मुखं वादिभ्यो ब्राह्मणादीनामुत्पत्तिर्यजुः संहितायां सप्तमे कांडे । समुखं तस्मिन् च तं निरमिमीतित्यादौ विस्पष्टमाह्वता । अतः
 प्रश्नोत्तरे उभे अपि तत्परत्वेनैव योजनीये ॥ १२ ॥ त्रयोदशी । चंद्रमामनस इति । यथा ह ध्याज्यादिद्रव्याणि गवाहयः पशवः चूगादयो वेदाः । ब्राह्म-
 णादयो मनुष्याश्च यस्मादुत्पन्नास्तस्य प्रजापतेर्मनसः सकाशात् चंद्रमा वैजातः । चक्षोः चक्षुषोः सूर्योऽप्यजायत । अस्य मुखं वादिभ्यो मिश्रं दे-
 वा वुत्पन्नौ । अस्य प्राणा ह्ययुरजायत ॥ १३ ॥ अथ चतुर्दशी । नाभ्या आसीदिति । यथा चंद्रादीन् प्रजापतेर्मनः प्रभृतयोऽकल्पयन् तथातः